

пограничних європейських держав, що межують із Закарпатською областю. Регіональною специфікою позначені матеріали одягу, конструктивні, технологічні і декоративні прийоми його створення, способи виробництва окремих деталей: колорит, техніка та мотиви орнаментики, які майже до кінця ХХ ст. зберігали давні локальні особливості, а також способи носіння, і об'єднання всіх елементів одягу в повний, завершений комплекс вбрання.

Висновки і перспективи. Досліджуючи народний стрій та жіночу сорочку боржавських долинян, структуру будови, невід'ємну роль сорочки у формуванні строю етнографічної групи долинян Закарпаття, техніку оздоблення, образність орнаменту, поділ на локально-художні групи, особливості вишивки, твердимо, що цей край демонструє різноманітність композиційно-орнаментальних типів і різновидів колористичного вирішення оздоблення одягового комплексу долинян. Особливої уваги заслуговує символіка оздоблення жіночих сорочок цього регіону, характерність геометричних форм та барв, що простежується в особливостях побудови композиції орнаменту на основі геометричного чи рослинного орнаменту окреслення білих жіночих льняних сорочок («довгань»). Такий елемент народного костюма, як сорочка, був невід'ємною частиною жіночого комплексу; вона зберігала давні локальні особливості, а також способи носіння, і об'єднувала всі елементи одягу в повний, завершений комплекс вбрання боржавських долинян Закарпаття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білан М., Стельмашук Г. Український стрій: Навч. посібник // Інститут народознавства НАН України; Львівська академія мистецтв; Українська академія друкарств. – 350 с.
2. Багринець В. М. Про землю бойків та їх походження // Українські Карпати. – Ужгород, 1993. – С. 20-26.
3. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція і орнаментация // Матеріали до етнографії. – 1929 р. – Т. 21-22. – Ч. 1. – С. 81.
4. Гошко Ю. Г., Жолтовський П. М. Бойківщина. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 142-280.
5. Матейко К. І. Етнографічні особливості одягу бойків // Карпатський збірник – М., 1972. – С. 66-74;
6. Матейко К. І. Український народний одяг / К. І. Матейко. – К.: Наук. думка, 1977. – 222 с.
7. Пилип Р. І. Впливи у традиційному вбранні українців Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. / Роман Пилип // Культура Закарпаття, 2010.
8. Пилип Р. І. Локальні особливості традиційної народної вишивки сорочок українців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. / Р. І. Пилип. – Ужгород: Ліра, 2010. – С. 259-273.
9. Тамара Ніколаєва. Історія Українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – С. 128-135.
10. Пилип Р. І. Художня вишивка українців Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями) // Р. І. Пилип. – Ужгород: Друкарня «Повч Р.М», 2012. – С. 270-359.
11. Симоненко І. Ф. Быт населения Закарпатской области (по материалам экспедиций 1945-1947 гг.) / И. Ф. Симоненко // Советская этнография. – 1948. – № 1. – С. 69-89.

УДК 739(72.01)(477)

В. ВОЛОШЕНКО,

*аспірант кафедри історії та теорії мистецтва,
Львівська національна академія мистецтв,
м. Львів, Україна*

ХУДОЖНІЙ МЕТАЛ В СУЧАСНОМУ АРХІТЕКТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ (міські рекреації другої половини ХХ – початку ХХІ ст.)

Волошенко В. О. Художній метал в сучасному архітектурному середовищі України (міські рекреації другої половини ХХ – початку ХХІ ст.). Розглянуто твори художнього металу в малих архітектурно-художніх формах міських парків України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Зроблено спробу висвітлити художні й образні особливості, а також загальну естетизуючу роль металевої скульптурної та декоративно-вжиткової пластики в міських паркових зонах. Проаналізовано розвиток художнього металу в сучасній архітектурній та урбаністичній ситуації українських міст другої половини ХХ ст. Особлива увага приділена проблемам формування і розвитку понять «архітектурний простір» і «архітектурне середовище».

Ключові слова: архітектурний простір, архітектурне середовище, художній метал.

Волошенко В. О. Художественный металл в современной архитектурной среде Украины (городские рекреации второй половины ХХ – начала ХХІ вв.). Рассмотрены произведения художественного металла в малых архитектурно-художественных формах городских парков Украины второй половины ХХ – начала ХХІ вв. Сделана попытка осветить художественные и образные особенности, а также общую эстетизирующую роль металлической скульптурной и декоративно-прикладной пластики в городских парковых зонах. Проанализировано развитие художественного металла в современной архитектурной и урбанистической ситуации украинских городов второй половины ХХ в. Особенное внимание уделено проблемам формирования и развития понятий «архитектурное пространство» и «архитектурная среда».

Ключевые слова: архитектурное пространство, архитектурная среда, художественный металл.

Voloshenko V. O. An artistic metal in the modern architectural environment of Ukraine (municipal recreations of the second half of XX – to beginning of XXI century). Works are considered artistic threwn in the smallarchitecturally-artistic forms of municipal parks of Ukraine of the second half of XX – to beginning of XXI century. Given it a shoot to light up artistic and vivid features, and also general aesthetic role of the metallic sculptural and decoratively-applied plastic arts in municipal parklands. Development is analysed artistic threwn in the modern architectural and urbanism situation of the Ukrainian cities ofthe second half of XX of century, a study of art estimation isgiven to their artistically-formal and composition features.The special attention is spared to the problems of forming and development of concepts «architectural space» and «architectural environment» in the context of research of artistic metal in modern municipal architecture.

Keywords: architectural space, architectural environment, artistic metal.

© Волошенко В., 2015

Постановка проблеми. Сучасні поняття «архітектурного простору» й «архітектурного середовища» співвідносяться між собою як комплекс конкретних форм життєдіяльності людини в конкретному просторовому оточенні. Цей підхід визначає роль простору і середовища в архітектурі, але не розкриває всіх особливостей їх взаємодії. Крім того, ці елементи, як правило, не розглядаються як рівноцінні: у більш звичному контексті їх взаємодія часто залишається односторонньою. Але в процесі проектування сучасних архітектурних ситуацій виникає необхідність розглядати систему «середовище – простір» з точки зору рівноцінності всіх її елементів, які можуть здійснювати двосторонню взаємодію або інформаційний обмін [8:2].

У даній статті наукова увага звернена до міських парків, що є важливими рекреаційними елементами системи «середовище – простір», а часто – культурними об'єктами загальнодержавного або регіонального (місцевого) значення. На їхньому прикладі архітектурний простір часто стає матеріально відособленою частиною загального простору, а також естетичною цінністю, здатною формувати в уяві людини емоційний та естетично-художній образ. Сучасний архітектурний простір – це свого роду множина «підпросторів», що включають: матеріальні (форми, маси, знаки, колір, світло), нематеріальні (інформаційні, духовно-естетичні, тектонічні) елементи, а також елементи соціальних типів і соціальних груп тощо, пов'язані між собою певними комунікаційними зв'язками. Власне, до таких «підпросторів» міського середовища можна віднести і малі архітектурні форми, а серед них – художній метал, який традиційно представлений в Україні оригінальними художньо-формальними рішеннями. У цьому аспекті на особливу увагу заслуговує художній метал українських міських парків другої половини ХХ ст., значно менше висвітлений в мистецтвознавчій літературі. Поставлене завдання є актуальним і може становити окремий перспективний напрям мистецтвознавчих студій.

Останні дослідження і публікації. Малі архітектурні форми вже довгий час перебувають у полі зору науковців, хоча роль художнього металу та його елементів в розвитку архітектурно-просторових і художньо-пластичних рис українських міських парків другої половини ХХ ст. висвітлено значно менше. Окремим аспектам цього питання присвячені праці В. Свідерського [13; 14], І. Косаревського [5], О. Лобанова [8], Г. Грубе, А. Кучмар [3], ряд досліджень львівських парків В.Кучерявого [6; 7]. Історичні, художньо-освітні та інші аспекти художнього металу малих архітектурних форм (зокрема, в контексті історії ковальства) висвітлювалася В. Базилевич [2], Р. Шмагало [18], В. Могилевським [9], О. Роготченко [11; 12], Е. Сидор [15] та ін. Проте роль художнього виробів з металу в малих архітектурних формах сучасного паркового середовища міст України залишається ще слабо висвітленою і тому становить актуальний напрям дослідження.

Мета статті – висвітлити та проаналізувати особливості розвитку художнього металу як факто-

ра естетизації архітектурного середовища, зокрема рекреаційних зон, в містах України другої половини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Простір, пристосований планувальними, архітектурними, художніми та іншими засобами для відпочинку людини, як правило, називають «рекреаційним простором», а архітектурно-мистецькі об'єкти, що задовольняють її функціональні й естетичні потреби в рекреаційних зонах – малими архітектурними (архітектурно-художніми) формами. Малі архітектурні форми в міських парках – це специфічний вид архітектурної діяльності, об'єктом уваги якої є формування власне естетично досконалого й функціонально ефективного рекреаційного простору [10:8]. Паркові архітектурно-художні форми значною мірою близькі до ландшафтних і композиційно поєднують елементи штучного й природного походження і в цьому синтезі природні джерела й архітектурно-мистецькі об'єкти виступають важливими засобами у створенні естетичного образу міської рекреації [14:8].

Малі архітектурні форми (споруди, будівлі, просторові ансамблі та композиції, окремі твори) призначені для архітектурно-планувальної організації й естетичного збагачення архітектурного середовища в цілому. Малі архітектурні форми часто підрозділяють на наступні типи або категорії: декоративні – скульптура, фонтани, вази, штучні водойми, декоративні стінки, трельяжі, брами і решітки, рокарії та ін.; утилітарні – торговельні кіоски, лавки, виставкові павільйони, оранжереї, ліхтарі, огорожі й огороження, вказівники, знаки тощо [13:3]. У своєму розвитку архітектурні та художні форми відігравали важливу роль в організаційно-планувальному вирішенні рекреаційних зон, свідченням чого є унікальні міські і замські (паркові, садово-паркові, лісопаркові та ін.) рекреаційні зони та об'єкти України.

Друга половина ХХ ст. внесла відчутні корективи в історичний художньо-стильовий розвиток і паркових ансамблів, і розташованих у них малих архітектурних форм. В активному процесі урбанізації та розвитку масової забудови планування міських парків, садів, скверів нерідко відбувалося під характерним для повоєнного періоду і другої половини ХХ ст. ідеологічним кутом зору. «Соціалістичне виробництво не [завжди] використовувало можливості планового господарства, внаслідок чого процес урбанізації у багатьох випадках ще більше змінив природний міський і приміський ландшафти» України [6:58]. Так, кілька серйозних трансформацій пережили львівські парки. У найдавнішому з них – Єзуїтському (імені Т. Костюшка, після 1945 р. – імені І. Франка), серед паркових будівель з'явився кінотеатр (тимчасова будівля, збудована за часів німецької окупації); у 1964 р. перед університетом був встановлений пам'ятник І. Франкові (скульптори В. Борисенко, Д. Кривач, Е. Мисько, В. Одрехівський, Я. Чайка, архітектор А. Шуляр) на місці попереднього квіткового партеру – важливого зв'язуючого композиційного елемента між бу-

дівлею університету і парком, який репрезентував головний вхід і, фактично, всю композицію нижньої частини парку. Скульптурний масив перегородив цей вхід як візуально, так і функціонально і, як наслідок, один з основних малих архітектурно-художніх об'єктів парку – велику чавунну вазу з рельєфами авторства Б. Торвальдсена – довелося перенести на сусідню бічну алею, що певною мірою порушило первинний архітектурний задум.

Парк почав занепадати, перетворюючись доволі швидко, в умовах все більшого зростання кількості населення міста, у великий пішохідний сквер: нормативне для парків навантаження 80-100 чол./год. збільшилося за радянських часів до 200 чол./год.; алеї, замість прогулянкових, перетворилися у транзитні, замощені асфальтом, який замінив традиційне для львівських парків покриття з дробленої цегли, тощо [1:632]. Щоправда, ще довгий час привабливала до себе зелена «архітектура» кленів та яворів вздовж головної алеї, вікових дубів, унікальних, «букетної» форми, каштанів, двохсотрічних ясенів поблизу ще однієї малої архітектурної форми парку дорадянської доби – альтани-ротонди [1:617].

У 1976 р., вперше після війни, при управлінні головного архітектора Львова з'явилася посада ландшафтного архітектора міста (головного садівника). Ним став випускник Львівської політехніки К. Плехотнюк, старанням якого кафедра містобудування Львівської політехніки отримала теми для дипломних проектів реконструкції міських парків [1:637]. Серед них особливою відповідальністю і складністю вирізнявся комплекс робіт у славнозвісному Стрийському парку Львова. Його алеї (окрім верхньої тераси) мають іррегулярний планувальний рисунок, що відповідає естетиці англійських парків. Важливим композиційним елементом є ставок з лебедями та сучасною скульптурою німфи (скульптор Я. Мотика). Однак, слід зауважити, що нерегулярний рисунок алеї і нерівні контури берегів ставу стали результатом оригінальної дизайнерської думки. На відміну від напівтональної колористичної гами класичного англійського парку, ландшафтно-художній образ Стрийського парку у Львові сформували пластичні контрасти і більш насичені кольори.

Цікавими малими архітектурними формами (на жаль, не вцілілими) з елементами художнього металу були «романтичні замкові руїни» (1895 р.) на переході від партеру до головної алеї парку, засклена оранжерея екзотичних рослин (1894 р.), кілька джерел, забраних металевими, литими і кованими деталями, брами тощо. До числа об'єктів уже сучасного походження можна віднести огорожу і браму (з боку вул. Уласа Самчука), металеві деталі на перебудованих будівлях (ковані літери, емблеми, ліхтарі, металеві деталі садово-паркових меблів тощо), каркаси і ковані деталі лав на алеях, декоративні урни, ковані ліхтарі. Особливу увагу слід звернути на кілька творів кованої скульптурної пластики (насамперед, дипломні твори кафедри художнього металу Львівської національної академії мистецтв), окремі з яких (біля озера і штучної

кам'яної тераси в нижній частині парку) вдало «вписані» в природно-архітектурний ансамбль.

Історична специфіка садово-паркового мистецтва, наприклад, таких його пам'яток, як Стрийський парк у Львові, до певної міри ускладнює комплексне дослідження сучасних процесів розвитку цього виду творчості. Для вивчення історичних садів і парків існують різні методологічні підходи, характерні для наук, пов'язаних з садово-парковим будівництвом. Найчастіше історичні парки аналізуються за культурно-регіональними ознаками, відповідно до історичних епох, соціальних формацій, стилів (напрямів) в архітектурі, образотворчому і декоративно-прикладному мистецтві, призначення, кліматичних зон, специфіки міського архітектурного середовища, ландшафту тощо.

У результаті, чимало пам'яток садово-паркового мистецтва 1960-1980-х рр. і відповідно творів художнього металу, що входять до їх ансамблів, залишаються майже непоміченими сучасним мистецтвознавством. Причинами звернення переважно до історичних, тобто створених до ХХ ст., садів і парків є не лише усталена термінологія і методологія аналізу, але також їх особлива художня образність, яка була фактично втрачена в радянський період. В результаті пам'ятники паркового мистецтва, створені впродовж другої половини ХХ ст., не завжди вписуються в методологію мистецтвознавчих досліджень.

До таких можна віднести, зокрема, Львівський парк культури і відпочинку ім. Богдана Хмельницького (1968 р., реконструкція верхньої тераси та бельведеру 1989 р., архітектори В. Кравцов, Т. Максим'юк, дендрологи Г. Любінська, М. Кустова), оригінальним об'єктом якого є функціонуючий декоративний басейн з фонтанами (архітектор В. Каменщик) перед аркадою головного входу до парку (з боку вул. Вітовського). Фонтан є одним з цікавих стильових прикладів функціоналізму в малих архітектурних формах, в ансамблі яких важливу образно-естетичну роль відіграють металеві конструкції та форми.

Міський парк «Ювілейний» на території м. Черкаси є ще одним характерним прикладом паркового будівництва Центральної України 1960-1970-х рр. Розташований на терасі Дніпра на березі Кременчуцького водосховища, парк займає територію площею 50 га і треба сказати, що в 1960-х рр. київськими архітекторами був розроблений унікальний комплексний проект «лісо-гідро-паркової» зони на Черкащині загальною площею в 250 га. «Ювілейний» парк став першим етапом, а далі мали бути невеликі парки, канали, штучні заплави Дніпра та озера. На жаль, проект був реалізованим лише частково (як це часто траплялося в радянській практиці комплексного будівництва): кілька проєктованих об'єктів стали фактично самостійними, а найбільш вдалими виявився, власне, «Ювілейний» парк у Черкасах [19:94]. Парк був закладений у 1967 р. (архітектори Г. Усатій, В. Пастухов) на території реліктового Черкаського бору. Тераса, що обривається крутими уступами до Дніпра, і каньйон, що збагатив природний рельєф, були справж-

нім природним дивом. До парку було завезено ва-луни, гранітні глиби, гальку з гирла Росі та кар'єрів Криму, збудовано штучні озера та водоспади, прокладено русла струмків [19:95].

Серед малих архітектурних форм Черкаського парку виділяється металевий міст, споруджений у 1968 р., який вцілів до наших днів. Міст має характерну ракоподібну форму, напрацьовану впродовж тривалого історичного періоду для з'єднання берегів природних або штучних водойм у парках. Проект був розроблений конструкторським бюро «Одесапроект», металеві частини конструкції (прокат, штампування, ручне кування) виготовлені на металообробних підприємствах Дніпропетровська. Арковий міст зведений за допомогою так званого «щоглового» методу: 65-метрову арку поклали уздовж яру, потім підняли на висоту 26 м і розвернули за віссю [18:97].

Як уже зазначалося, в процесі проектування сучасних архітектурно-художніх паркових об'єктів все частіше виникає необхідність розглядати систему «середовище – простір» з точки зору рівноцінності її елементів, які можуть здійснювати двосторонню взаємодію або інформаційний обмін. Актуальними стають особливості взаємодії різних художніх форм і засобів створення простору, здатного безпосередньо або опосередковано впливати на людину. У даному випадку мова може йти не стільки про сам архітектурний простір, не стільки про окремі елементи, з яких він складається, скільки про те, як ці елементи взаємодіють у створеній (штучній) системі «середовище – простір».

У цьому плані цікавим є сучасний приклад Парку кованих скульптур у Донецьку (автор і керівник проекту В. Бурдук), відкритого в 2001 р. Поштовхом і основою для створення такого специфічного міського рекреаційного середовища стали творчі здобутки фестивалю художнього ковальства, який з 2001 р. щорічно проходив у Донецьку. У парку, який є частиною природної і штучно створеної зеленої зони, представлені 228 (!) композицій художнього металу. Хронологічно Донецький парк кованих скульптур формувалася наступним чином: у 2001 р. встановлено перші 10 кованих фігур; у 2002 р. – 19 фігур і ковані альтанки «Українська» та «Чотири дракони»; у 2004 р. – «Альтанка закоханих»; у 2005 р. з'явилася ціла алея скульптур «Знаки зодіаку»; у 2006 р. – алея казкових персонажів, композиція «Букет майстрів» (приклад колективної творчості ковалів з різних міст); у 2007 р. (за участі 150 майстрів із 10 країн світу) – «Алея кованих арок» висотою 5 метрів кожна, доповнена 16 кованими лавами авторської роботи; у 2009 р. – «Алея Кілець» (цього року Донецьк був прийнятий в Асоціацію «Кільце європейських міст-ковалів»), 22 фігури, які встановили на містку, біля центрального входу до парку з боку вул. Університетської [4]. За результатами ковальського фестивалю 2010 р. у парку відкрилась «Алея майстрів» (своєрідна виставка експозиція під відкритим небом), були встановлені об'єкти «Міст Дружби» і «Карусель», створена івано-франківськими ковалями, тощо.

Такий детальний перерахунок основних об'єктів, що впродовж 10-12 років формували ансамбль малих архітектурно-художніх форм донецького парку виключно засобами художнього ковального металу, є необхідним і важливим. Зокрема, у контексті питання про засоби сучасного «просторово-середовищного» проектування і створення рекреаційної зони, в якій власне природні елементи (частини лісопаркової території, штучні дерев'яні і квіткові насадження, алеї, галявини, озера, оглядові майданчики тощо) не відіграють такої важливої ролі, як в історії садово-паркового будівництва. На прикладі Донецького парку кованих скульптур можна говорити про те, що завдяки використанню в проектному процесі штучних структурних елементів (у нашому випадку – об'ємно-просторових форм ковального металу) або підпросторів у просторі, ми маємо можливість сприймати паркову рекреацію як результат реалізації цілком нової ідеї, сценарію або дієвої моделі, в яких штучним (рукотворним) засобом, елементами і деталям відведена провідна роль (автор статті не ставив за мету дати оцінку аналізованому архітектурно-художньо-ландшафтному проекту, тим більше з урахуванням існуючих критеріїв оцінювання функціонально-естетичного рівня паркових ансамблів; наведений приклад є передовсім показовим для усвідомлення появи певної тенденції превалювання штучних підпросторів над природним простором).

Висновки і перспективи. Проведене коротке дослідження, проаналізовані приклади паркового будівництва повоєнного періоду (Стрийський парк у Львові), 1960-1980-х рр. (парк ім. І. Франка у Львові, парк «Ювілейний» у Черкасах), кінця ХХ – початку ХХІ ст. (Парк кованих скульптур у Донецьку) та ін. і, насамперед, приклади використання в цьому процесі художнього металу в комплексі малих архітектурних форм, дають підстави говорити про певну тенденцію поступового переходу від традиційних (історичних) форм паркового будівництва до нових, зумовлених проблемами урбанізації, зменшення території «зеленої зони» в містах, обмеженням фінансування традиційних (затратних) форм створення міських рекреацій тощо.

У цьому контексті важливо відзначити існуючі проблеми реконструкції (реставрації, консервації) вцілілих історичних пам'яток паркового мистецтва, серед яких окреме місце посідають твори художнього металу.

Можна виділити три фактори (тенденції), характерні для сучасного проектування і створення міських паркових ансамблів: 1) «соціальності» (А. В. Лобанов називає його також фактором «антропологічності» [8:3]); 2) «тимчасовості» або «часової динаміки» змін архітектурного середовища в архітектурному просторі, як невід'ємних складових архітектурно-художньої ідеї в галузі паркового будівництва; 3) дієвості або «процесуальності» малих форм, зокрема художнього металу, в архітектурі рекреаційних об'єктів.

Не менш важливим у процесі формування архітектурного середовища стає «архітектурно-сценарію»

нарний» чинник, під впливом якого моделюється цілий комплекс засобів задоволення фізичних, психофізичних, психологічних, естетичних потреб людини, а також комплекс архітектурно-планувальних, художніх, інформаційних та інших засобів реалізації конкретного архітектурного простору, зокрема, шляхом створення в ньому нового архітектурно-художнього середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архітектура Львова: Час і стилі. XIII–XXI ст. / Упоряд. і наук. ред. Ю. О. Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 2008. – 720 с.
2. Базилевич В. В. Художній метал у формуванні архітектури палаців XVIII – XX ст. м. Львова : автореф. дис. ... канд. арх. : спец. 18.00.01 «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури» / В. В. Базилевич. – Львів, 2008. – 18 с.
3. Грубе Г.-Р., Кучмар А. Путеводитель по архитектурным формам / Г.-Р. Грубе, А. Кучмар / Пер. с нем. М. В. Алешечкиной. – 2-е изд. – М.: Стройиздат, 1995. – 216 с.
4. Донецький парк кованих фігур [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&esprv=2&ie=UTF8>. – Назва з екрана.
5. Косаревский И. А. Композиция городского парка / И. А. Косаревский / Изд. 2-е, перераб. и доп. – К.: Будівельник, 1977. – 140 с. : ил.
6. Кучерявий В. П. Сади і парки Львова / В. П. Кучерявий. – Львів: Світ, 2008. – 360 с. : ил.
7. Кучерявий В. П. Урбоекологія / В. П. Кучерявий. – Львів: Світ, 1999. – 360 с.
8. Лобанов А. В. Восприятие архитектурного пространства и архитектурной среды в современной архитектуре / А. В. Лобанов // Архитектон: известия вузов. Вып. 23. – Новосибирск: ФГБОУ ВПО, УГАХА. – Сентябрь 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archvuz.ru/sites/archvuz.ru/files/current/logo.jpg>. – Назва з екрана.
9. Могилевский В. Ю. Художественный металл в архитектуре Киева середины XVII – начала XX веков: автореф. дис. ... канд. искусств. : спец. 17.00.05 «Декоративное и прикладное искусство» / В. Ю. Могилевский. – М., 1990. – 19 с.
10. Покоłodна М. М. Конспект лекцій з дисципліни «Рекреаційні комплекси» (для студентів 4 курсу денної і заочної форми навчання освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр, галузі знань 0201 «Культура», галузі знань 0307 «Туризм» напряму підготовки 6.020107 «Туризм») / М. М. Покоłodна, А. А. Рябев, І. Л. Полчанінова; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва – Х.: ХНАМГ, 2010. – 116 с.
11. Роготченко О. Художнє ковальство України. Кн. 1: Відродження / В. Бурдук, О. Роготченко, І. Руденко. – Донецьк, 2007.
12. Роготченко А. Кованный металл глазами искусствоведа / А. Роготченко // Журнал о металле (Всеукраинский специализированный журнал о кузнечном искусстве). – 2006. – № 2(8). – С. 32-26.
13. Свидерский В. М. Малые архитектурные формы внешнего благоустройства для городов Украинской ССР: Дис. канд. архитектуры / Акад. архитектуры УССР. Ин-т градостроительства / В. М. Свидерский. – К., 1954.
14. Свідерський В. М. Малі архітектурні форми. – Вид. 2-е, переробл. і доп. / В. М. Свідерський – К.: Будівельник, 1976. – 62 с. : ил.
15. Сидор Е. Впливи народного мистецтва в архітектурному металі Львова початку XX ст. / Е. Сидор // Вісник Львів. ун-ту. Серія мист-во. 2007. – Вип. 7. – С. 132-137.
16. Теодоронский В.С. Строительство и эксплуатация объектов ландшафтной архитектуры [Електронний ресурс] / В.С. Теодоронский. – Режим доступу: <http://www.landscape.totalarch.com/node/208>. – Назва з екрана.
17. Художній метал в Україні: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 2007 р., Львів / ред.: Р. Шмагало, Е. Сидор. – Львів, 2008. – 167 с.
18. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні сер. XIX – сер. XX століття: структурування, методологія, художні позиції : Автореф. дис... д-ра мистецтвознав. / Р. Т. Шмагало; Львів. нац. акад. мистец. – Львів, 2005. – 44 с.
19. Юхно Б. Черкаські «місторії». Мандрівка у часі від Соснівки до Кривалівки / Б. Юхно. – Черкаси: Брама України, 2001. – 264 с.